

3.5. АКСИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА ФИЛОСОФИЯТА НА ПРАВОТО (Правното положение на лишените от свобода и основните права и свободи на човека)

Йордан ГАБРОВСКИ _____

1. Европейската идея за правата на човека

Всички общества имат утвърдени представи за справедливост, честност, достойнство и уважение. Зачитането на човешкото достойнство и човешката личност и вяра в справедливостта имат дълбоки корени в религиозните и културни традиции по света. Всички религии (индуизъм, будизъм, юдеизъм, християнство, ислям) акцентират върху неприкосновеността на основните елементи в човешкото съществуване. Тези традиции се допълват от философските разбирания, които развиват идеята за природен закон, който е еднакво неприкосновен и на който трябва да отговарят всички закони създадени от човека. На практика понятието човешки права – идеята, че всички човешки същества имат определени неотменими права, които могат да отстояват пред държавата и обществото – е била чужда на всички големи предмодерни западни и незападни общества.

Идеята за човешките права се налага в политическата теория и практика в Европа през XVII век. През 1688 г. английският философ Джон Лок публикува “Вторият трактат върху управлението”, наскоро след британската Славна революция, свалила от престола Яков II, дава първата напълно развита теория на естествените права.

Теорията на Джон Лок започва с досоциалното естествено състояние, при които равноправните индивиди имат естествени права на живот, свобода и собственост. Поради липса на власт тези права нямат особена стойност, тъй като индивидуалната им защита е почти невъзможна, а споровете във връзка с тях са постоянен източник на конфликти. По тези причини хората изграждат общества, а обществата създават определени форми на власт, които им осигуряват възможност да се ползват от естествените им права.

Според Лок властта се основава на обществен договор между управляващи и управлявани. Гражданите са длъжни да се подчиняват само ако публичната власт защитава човешките им права, които имат нравствен приоритет и стоят над желанията и интересите на властта. Властта е легитимна само дотолкова, доколкото систематично защитава и разширява възможностите за упражняване на човешките права на равнопоставените ѝ граждани.

В началото идеята за човешките права се свързва със средните класи. Когато се полагат основите на модерна Европа, срещу претенциите за правата по рождение и традиционните привилегии управляващата буржоазия издига политически искания, основани на естественото равенство между хората и неотчуждимите им права. Тази буржоазна политическа революция обаче страда от сериозни ограничения. Въпреки безспорната универсалност на естествените права Лок всъщност разработва теория за защита правата на собственика от мъжки пол. Смята се, че на жените, “диваците”, слугите, наемните работници и престъпниците, не се полагат права.

След като идеята, че всички хора имат равни и неотчуждими права си пробива път, тежестта да доказват противното пада върху онези, които не са съгласни с нея. Изтъкваните претенции за привилегии могат да бъдат подкрепяни например с доводи за расово превъзходство или твърдения за висши добродетели. Освен това привилегиите могат да бъдат защитавани със сила, както обикновено става. Но веднъж приели идеята за човешките права, за членовете на господстващия елит става все по-трудно да се противопоставят на тяхната логика.

Наред с теорията на Джон Лок през Средновековието са приети няколко законодателни акта, които поставят основата на бъдещата правна рамка на правата на човека. Това са писани закони, които продължават да имат неотслабваща сила. На първо място трябва да бъде посочена популярната *Магна харт*, приета през 1215 г. и потвърдена много пъти след това. Тя съдържа правата на различните средновековни класи и за първи път дава свобода на църквата, на Лондон и другите градове да създават собствени тържища и митница, както и да събират данъци и такси. Тя защитава търговците от несправедливи данъци, а гражданите от неоснователно лишаване под каквато и да е форма от свобода, разоряване, изпращане в изгнание или преследване, освен чрез законен съд или чрез прилагане на законите на страната. От този момент принципът на законността в дейността на публичната власт е прилаган и доразвиван в много страни от свободния свят.

През 1498 г. с кралски указ (ордонанс) Людовик XII въвежда изтезанието като средство за получаване на доказателства в тогавашния наказателен процес. Указът определя и реда (процедурата) за прилагане на изтезанието. Това е времето когато се създава “Обществото на Исус”, духовен орган на езуитите през 16-ти век с основател Игнатий Лойола и идеолог Никола Макиавели. Езуитите действали на принципа “целта оправдава средствата”.

Законът *Habeas Corpus* от 1640 г. и 1679 г. приет от английския парламент има за цел да инкорпорира в английското законодателство основен правен институт на Римското право в областта на задържането на лица. По силата на този закон произволно задържаните лица имат право да бъдат незабавно освободени, а в случаите на законно задържане гражданите имат право на молба за определяне на дата за гледане на делото им, като по този начин се съкращава срокът на задържането им.

Декларацията за правата и исконите е най-значимият резултат от Славната революция от 1688 г., потвърдена от парламента една година по-късно. Този закон поставя основите на модерната английска конституция като отхвърля желението на Стюардите да управляват страната чрез т.н. прерогативни права, осигуряващи им абсолютизъм и произвол. Основните норми на този закон са в сила и до днес и съдържат основните права на гражданите: право на петиция до краля, свободни парламентарни избори, свобода на словото, *свобода на личността, забрана за незаконно задържане и нечовешко отношение към задържаните* и др. Много от прокламираните в този закон права и до днес се използват за повдигане на обвинения по дела срещу незаконни действия на полицията в Англия.

Актът на установяването, приет от английския парламент през 1970 г. Този акт регистрира окончателната победа на парламента над желанието на кралете да управляват с прерогативи и се възприема като приложение към Закона за правата от 1689 г. Той потвърждава и утвърждава върховенството на парламента в системата на държавно управление – принцип, който е в сила и днес.

Особен интерес представлява развитието европейската идея за правата на човека в Америка. Първите заселници в Новия свят са бивши британски поданици, които са добре запознати със стабилната еволюция на политическите и конституционните права на човека във Великобритания и макар и да не използват понятието права и свободи, те високо ги ценят и отстояват. Така например освен свободата на вероизповеданията,

който през XVII век все още липсва в Европа, заселниците в Новия свят донасят и стремежа към самоуправление. За това свидетелства *Мейф-лауърският пакт*, в който едни от първите заселници, пуританите се съгласяват да имат „справедливи и еднакви за всички закони”, изработени от избрани от тях самите водачи.

До XVII век в Нова Англия (това е територията, която обхваща вътрешността на североизточната част на континента) окончателно се утвърждава демократичния характер на градските събрания, чрез които гражданите упражняват законодателна власт. По този начин когато американските колонии прекратяват политическата си зависимост от Великобритания, те вече имат приети закони и утвърдени обичаи, които признават свободата на словото, на вероизповеданията и събранията, правото на петиции, на съд със съдебни заседатели и на участие в управлението. Именно постоянните опити за ограничаване на тези права от страна на абсолютния деспотизъм на британската корона е и причината за Американската революция, извоювала независимостта на северноамериканските колонии.

В *Декларацията за независимостта от 1776 г.* във втория ѝ параграф е записано: „Считаме за очевидна истина, че всички хора са сътворени равни и са дарени от твореца с неотменни права, сред които са правото на живот, на свобода и на стремеж към щастие. И за гарантиране на тези права хората създават власти, чиито правомощия се основават на съгласието на управляваните.”...Този параграф е силно доказателство за еволюцията на европейската идея за правата на човека в Съединените щати. Еволюция, която продължава с приемането на щатските конституции, чиято първа задача е да осигурят зачитането на онези права, нарушаването на които принуди бившите колонии да отхвърлят зависимостта си от Великобритания. Затова и всяка от тях започва с декларация за правата. Конституцията на Верджиния, която служи за образец на всички останали, включва списък на основните граждански права, които други щатски конституции разширяват без да могат да избегнат и някои недостатъци. В колониите на юг от Пенсилвания робите са лишени от човешки права, а жените нямат политически права. Нито един щат не дава всеобщо избирателно право на мъжете и дори в щатите, които позволяват на всички данакоплатци да гласуват, за избираемите е предвиден имуществен ценз.

Конституцията на САЩ от 1787 г. не съдържа основните права, включени в повечето щатски конституции. Поради това в 1791 г. към

конституцията са добавени 10 поправки, известни под общото име *Декларация за правата*. Поправките изрично осигуряват свободата на вероизповеданията, словото и печата, мирните събрания и други свободи. Декларацията гарантира неприкосновеността на личността, жилището, книгата и имуществото на гражданите, които не могат да се нарушават с неоснователни обиски и арести и праото на своевременен, открит процес пред съд с безпристрастни съдебни заседатели.

След приемането на Декларацията за правата в Конституцията на САЩ са направени още 17 поправки. С много от тях есе разширяват допълнително правата и свободите на личността в духа на първообразеца. И докато още с раждането на Съединените щати гражданите разполагат с каталог от права и свободи, трябва да минат още близо два века преди те да станат достъпни за всички американци.

Законодателните актове на парламента на Великобритания, Декларацията за независимостта от 1776 г. и Конституцията на САЩ от 1791 г. са документите, които оказват силно влияние върху френските *Декларации за правата на човека* от 1789 г. и 1793 г. В тези декларации европейската идея за човешките права намира още по-детайлно развитие. В тях се застъпва разбирането, че единствената причина за обществените нещастия е пренебрегването на естествените, неотменимите и свещените права на човека и за да се предотвърги това е необходимо **„длъжностните лица да спазват своите задължения; законодателят – предмета на своето предназначение”**.

Френските декларации за правата на човека провъзгласяват равенството на хората пред закона, правото на не задържане, освен в случаите, предвидени в закона и при спазване на реда, предписан от него, защита срещу прилагането на закони с обратна сила, презумпцията за невинност до доказване на противното, свободата на мисълта, на религията и на убежденията, правото на собственост.

Всеки от посочените документи, посветени на правата на човека е продукт на времето си и по необходимост отразява процесите на историческата приемственост, при която всяка промяна е резултата на натрупания човешки опит. Ценностите на френската буржоазна революция инспирират идеята за три поколения права на човека: Първо поколение – граждански и политически права (Либерте), Второ поколение – икономически, социални и политически права (Егалите), Трето поколение – колективни права (Фратерните).

Първото поколение права на човека произхожда от реформистските теории, свързани с Английската и Френската революции от XVII век.

Повлияни от либералния индивидуализъм тези теории схващат правата на човека повече като негативни ("свободни от"), отколкото като позитивни ("право на"). Те отстояват по-скоро въздържанието, отколкото намесата на властта в защита на човешкото достойнство. Това, което характеризира първото поколение за правата на човека, е представата за свободата като щит, който предпазва индивида, сам или в съдружие с други, от злоупотреби и неправилно използване на публичната власт.

Второто поколение права на човека има своите корени в революционните сблъсъци и движения за социални придобивки и включва икономически, социални и културни права. При това поколение правата се формулират позитивно, като "право на...", вместо „свобода от...”.

Европейската идея за правата на човека намира своето естествено развитие в **третото поколение**. Това поколение включва шест прокламирани права, като част от тях са резултат от развитието на Третия свят и неговите искания за ново глобално преразпределение на власт и богатство, както и на политическо, икономическо, социално и културно самоопределение. Всички права от третото поколение по своята същност са колективни права и те могат да бъдат успешно осъществени само на основата на съгласуваните усилия на международната общност в сътрудничество с отделните държави.

След Втората световна война развитието на идеята за правата на човека и нейното законодателно уреждане от международното право намира най-силна проява. ООН приема Всеобщата декларация за правата на човека, като синтез на всичко най-ценно от английските, американските и френските документи в тази област. С декларацията се поставят основите на международноправната система за защита правата на човека. Всяка демократична конституция, създадена след декларацията инкорпорира основни нейни текстове или се позовава на нейн текст. В продължение на години след приемането на Всеобщата декларация общата практика на държавите в областта на човешките права се основава на нейните текстове. Една част от тази практика става *opinion juris* (убеждение за юридическо задължение) от страна на държавите, убеждение което довежда до приемането и влизането в сила на двата универсални документа на ООН – **Международният пакт за граждански и политически права** и **Международният пакт за икономически, социални и културни права**. Те, заедно с Всеобщата декларация, съставляват **Международната харта за правата на човека** – международен правен документ с глобално значение.

На основата на Международната харта за правата на човека международната общност, на световно и регионално ниво, разработва редица правни инструменти, съсредоточени в конкретни области, целеви групи или теми от сферата на правата на човека. Това са специализирани правни актове, които създават юридически обвързващи задължения за държавите, страни по тях. Сред тях са специализираните правни актове за правата на лишените от свобода и задържаните под стража, които са предмет на друг анализ.

2. Основни международни стандарти и механизми за защита на правата на човека

Правата на човека и основните свободи, институциите и механизмите за тяхната защита са в отношение на субординация на три нива – **световно, регионално и национално.**

Световната (глобалната) система е в рамките на ООН и включва както регламентирането на човешките права в най-общ план, така и определянето на институциите и механизмите за защита на тези права. Тази система от правни норми, институции и процедури функционира най-добре, когато е налице съгласуваност между националния, регионалния и международния правов ред.

Основен гарант за правата и свободите на човека в световен мащаб е спазването на **Международната харта за правата на човека**. В нейните три основни части се съдържат общовалидни духовни и морални ценности, представляващи едно своеобразно общо наследство на всички хора, което стои в основата на принципите за индивидуалните и политическите свободи. Това наследство произтича и от върховенството на правото на което се основава всяка една истинска демокрация.

Първата част на Международната харта е приетата от ООН през 1948 г. Всеобща декларация за права на човека като „обща мярка, към постигането на която трябва да се стремят всички народи и държави“. Макар и да няма силата на международен договор тази декларация е правна и политическа отправна точка за защита правата на човека, както на международно ниво, така и вътре в самите държави.

Втората и третата част на Международната харта са приетите от ООН през 1966 г. Международна конвенция за граждански и политически права и Международната конвенция за икономически, социални и културни права. И двете конвенции имат

задължителен характер за страните членки на световната организация и систематизират в две групи основните права и свободи на човека. **Първата група** се отнася до гражданските и политическите права: правото на живот, свобода от насилие, свобода от принудителен труд, свобода от произволно задържане, право на справедливо гледане на делото, свобода на мисълта, убежденията и религията, правото на личен живот, свобода на словото, право на сдружение и участие в обществения живот. Този каталог от граждански и политически права и свободи е абсолютно задължителен за всяка държава независимо от политическата система и нивото на социално-икономическото ѝ развитие. **Втората група** включва икономическите, социалните и културните права с цел изграждане на необходимия жизнен стандарт, свободата и достъпа до образованието и културния живот.

Всяка държава – страна по пакта, уреждащ икономическите, социалните и културните права, се задължава в съответствие със своите възможности да осигури поетапно пълното осъществяване на признатите права и свободи.

На основата на международната харта за правата на човека Общото събрание на ООН и други негови законодателни органи са приели голям брой актове: декларации, конвенции, препоръки, кодекси и протоколи, с цел по-нататъшната защита на правата на човека в отделни конкретни области.

Системата от норми, институции и процедури на ООН включва и такива, които имат за адресат администрацията на затворите и съдебната полиция, като структури, които осъществяват функции с голямо значение за защита правата на човека. Пряко отношение към дейността на тези организации имат следните актове на ООН:

- Конвенция против изтезанията и други форми на жестоко, нечовешко или унизително отнасяне или наказание, м. декември 1984 г.
- Кодекс за поведението на длъжностните лица по поддържането на правовия ред, м. декември 1979 г.
- Съвкупност от принципи за защита на всички лица, подложени на каквато и да е форма на задържане или лишаване от свобода, м. декември 1988 г.
- Основни принципи за използване на сила и огнестрелно оръжие от длъжностните лица по поддържането на правовия ред, 1990 г.

Механизмът за защита на правата и основните свободи на човека в рамките на ООН е институционализиран и се реализира в съответствие с изискванията на основните международноправни актове.

Комитетът за правата на човека, създаден в съответствие с разпоредбите на раздел IV на Международния пакт за граждански и политически права, ежегодно събира, систематизира и анализира информация за страните членки относно мерките, които те прилагат за да спазват международните стандарти в областта на правата на човека. Предмет на анализ и оценка са и конкретните причини и трудностите, които оказват влияние върху прилагането на стандартите по правата на човека, както и на данни за конкретни нарушения. Ежегодно Комитетът за правата на човека представя на Общото събрание на ООН доклад за своята дейност, акцентът в който е върху спазването на гражданските и политическите права в страните, които членуват в световната организация. Комитетът има правомощия и да дава конкретни препоръки на държавите за отстраняване на доказани нарушения.

Икономическият и социален съвет към ООН, наред с функцията по координирането на материята свързана с икономическата и социалната политика на организацията, изпълнява и функцията по наблюдение спазването на икономическите, социалните и културните права.

Част от механизма за защита на правата на човека е и създадената през 1993 г. длъжност **Комисар по правата на човека** към ООН. Комисарят оглавява специален център със задача да оказва съдействие и да координира дейността на всички органи на световната организация, които работят в тази област.

Международният съд в Хага, Холандия, под чиято юрисдикция са всички въпроси свързани с тълкуването и прилагането на актовете на ООН, включително и в областта на правата на човека, също трябва да се счита за част от световния механизъм за техната защита.

Обобщени, основните моменти от механизма и процедурата за надзор по спазване на правата на човека на международно (глобално) ниво включват:

1. Създаване с актове на ООН на специализирани институции – комитети, комисии, експертни съвети и др. с правомощия да съблюдават за спазването на стандартите в областта на правата на човека от страна на членовете на международната общност.

2. Формулиране на ясни надзорни процедури, включващи:

- задължения на държавите периодично до представят доклади с подробен преглед на законодателните, административните, съдебните и др. мерки за приложение на актовете на ООН в своите страни;

- редът и условията за подаване, допускане и разглеждане на жалби от държави – страни по международните договори, срещу друга държава за неизпълнение на поети задължения;

- регламентиране на основанията и процедурата за извършване на разследване от независими експерти в държави, за които са постъпили достоверни данни, че системно нарушават правата на човека, в това число и в местата за лишаване от свобода;

- регламентиране на статута на индивидуалната жалба до органите за надзор към ООН, след изчерпване на вътрешно правните средства в съответната държава

Регионалните системи за защита правата на човека в известен смисъл са изградени по подобие на световната организация след като са взети предвид особеностите на съответния регион (континент). Всяка регионална система за защита на човешките права и за гарантиране на свободите се основава, от една страна, на стандартите и процедурите възприети с актовете на световната организация и, от друга, на регионални международноправни договори, каквито са Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи, Американската конвенция за правата на човека, Африканската харта за човешките и народните права и изградените на тяхна основа контролни органи и механизми с регионална компетентност.

Ключова роля за защита правата на човека обаче имат не толкова световното и съответните регионални (континентални) нива (системи), а **националното ниво**, което включва **вътрешното** законодателство и изградените на негова основа институции и процедури за защита на човешките права във всяка държава. Това е така защото именно на национално ниво в крайна сметка се определя значението и ефекта от приложението на международните и национални правни актове за защита на правата на човека. В тази връзка правилото е именно на национално ниво човешките права да намират най-добрата защита и едва след това на регионално или евентуално на световно ниво.

Ефективната защита на правата на човека от националното законодателство е в пряка зависимост от съотношението и взаимовръзката му с международните договори, които съдържат основните норми и стандарти по правата на човека. Това взаимоотношение и взаимовръзка се определя от общоприетите в международното право принципи, които включват:

- задължение на всяка страна добросъвестно да изпълнява поетите ангажименти с присъединяването си към международните договори;
- признаване и зачитане на националното законодателство на всяка държава, като израз на нейния суверенитет;
- хармонизиране на националните закони с международните, по които съответната държава е страна;
- недопускане позоваване на вътрешното законодателство като извинение за неизпълнение на международен договор.

Националната система на Р. България за защита правата на човека включва следните три основни елемента:

- нормите на вътрешното право и нормите на международното право, които са инкорпорирани в националното законодателство, чрез установения в конституцията механизъм;
- институционалната система за защита на правата и на основните свободи на човека;
- установените в законодателството на страната процедури.

Основният източник на норми, охраняващи основните права и свободи на човека е конституцията. Основният закон още в преамбюла си провъзгласява основополагащият принцип за правата на човека, а в глава втора посочва и основните и неотменими права на гражданите. Конституцията определя и рамката на вмешателството на държавните власти в материалния и духовния живот на хората, като изрично посочва, че това **може да става** само при условията и реда, определени в закон. От изключително важно значение, във връзка с разглежданата проблематика, е да се подчертае, че разпоредбите на конституцията, включително и тези, които уреждат правата на гражданите, имат пряко действие, което означава, че:

- не е необходим изричен нормативен акт, който да въвежда тези разпоредби в практиката на съда, администрацията на затворите или на друг право прилагаш орган;
- тези разпоредби на конституцията имат приоритет пред нормите на останалите закони, уреждащи материя, свързана с правата на човека;
- всеки гражданин може да се позове пред съд или пред друг правораздаващ орган само на разпоредба на конституцията, за да защити свои нарушени права.

В широк смисъл националната система за защита на правата на човека включва: президента, законодателната, изпълнителната и съдебната власт, Конституционния съд, правозащитните органи, медиите, неправ-

вителиствените организации и гражданското общество като цяло. На сегашния етап от развитието на държавата и обществото отделни власти и институции не функционират координирано и ефективно и в своята практика все още не са инкорпорирали в необходимата степен международните стандарти и процедури, които гарантират ефективната защита на човешките права и свободи. Доказателство за това са ежегодните доклади на експерти от органите на ООН, Държавния департамент на САЩ, Съвета на Европа и Европейския съюз за състоянието на човешките права у нас.